

АНОТАЦІЯ

Баликова Н. С. Самітницька література Японії: Від трансгресії до канону. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 035 – Філологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.
– Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, 2023.

Дисертацію присвячено проблемі вивчення самітницької літератури Японії *індзя бунгаку* (隱者文学) – самобутнього літературного напрямку середньовічного періоду, що припав на кінець доби Хейан (794-1185 рр.), добу Камакура (1185-1333 рр.) та добу Муромачі (1336-1573 рр.). Цей напрям об'єднує в собі прозові й поетичні твори, написані самітниками та сфокусовані на самітницькій проблематиці.

Матеріал дослідження представлений наступними художніми творами: китайськомовні вірші *канші* та японськомовні вірші *вака* з різних збірок доби Нара та Хейан; вірші Сайгьо зі збірок «Шінкокін-вакашю» та «Санкашю», *моногатарі* доби Хейан («Такеторі-моногатарі», «Ісе-моногатарі», «Генджі-моногатарі»), *ніккі* та *дзуйхіцу* доби Хейан («Кагеро-ніккі», «Мурасакі-шікібу ніккі», «Макура-но соші», «Чітейкі»), *ніккі* та *дзуйхіцу* доби Камакура («Ходжьокі», «Товадзугатарі» та «Цуредзурегуса»), збірка *сецува* «Хошшіншю», вірші та трактати з теорії *ренга* доби Муромачі.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків. Перший розділ включає розгляд базових питань, пов'язаних із феноменом самітництва: визначення термінів на позначення самітництва, аналіз причин поширення практики усамітнення в давній та середньовічній Японії, розгляд самітництва як трансгресивної практики. Другий розділ містить інформацію про появу самітницької тематики в японській літературі та її поступовий розвиток у часи Нара та Хейан. Третій розділ присвячено безпосередньо питанням визначення та наповнення явища самітницької літератури Японії.

У роботі вперше у вітчизняному японознавстві було систематично описано феномен японської самітницької літератури, а також теми самітництва в японській літературі загалом, сформульовано основні ознаки та принципи цього напрямку, укладено список творів-представників.

Визначено понятійний апарат самітництва та самітницької літератури: основними сучасними японськими термінами на позначення самітництва й самітників є *тонсей* (遁世) та *інтон* (隱遁), а також *інджя* (隱者); їх слушно перекладати українськими термінами «самітництво», «самітники» та «усамітнення». Основним терміном на позначення самітників у наш час є *інджя* (隱者); в середньовіччі ж найбільш універсальним було поняття *тонсейшя* (遁世者). Прослідковано відмінності між сучасним, вузьким баченням самітництва як повного виходу з суспільства і більш всеохопним сприйняттям самітництва часів середньовіччя, коли ченці, які жили у великих монастирях, також могли вважатися самітниками. Теоретичним підґрунтям ширшого визначення самітництва є китайські конфуціанські ідеї «самітника при дворі» та буддійські ідеї недуальності буденного та священного.

Сучасні японські дослідники пропонують різні варіанти класифікацій самітників за способом, місцем, причиною усамітнення. Ці варіанти часто суперечать один одному. Проаналізувавши низку класифікацій, ми виокремили найважливіші, згідно з якими існує різниця між ченцями в монастирях (*шюкке* 出家, *со* 僧) та людьми, які уникали монастирів, прагнучи ще більшого усамітнення (*тонсейшя* 遁世者, *інтоншя* 隱遁者, *хіджірі* 聖). Серед останніх виокремлюється підтип «самітника-естета» *сукі-но тонсейшя* (数奇の遁世者), який присвятив своє життя мистецтвам і літературі.

З'ясовано, що поширенню практики усамітнення й появі самітницької літератури сприяло унікальне поєднання релігійно-філософських учень на території

Японії, де перші підвалини заклали конфуціанство, даосизм і місцеві вірування, але основний вплив справив буддизм різних напрямів, а також синкретичні релігії на основі буддизму, на зразок гірського самітництва *шюгендо*. Також великий вплив на поширення потягу до усамітнення справили суспільно-політичні потрясіння кінця доби Хейан (794–1185 рр.) – початку доби Камакура (1185–1333 рр.): запровадження правління *інсей* (院政), повстання Хоген (1156 р.) та Хейджі (1160 р.), війна Гемпей (1180–1185 рр.), захоплення влади військовим кланом Мінамото й формування військового уряду *бакуфу* (1185–1192 рр.), природні катастрофи, зовнішні загрози – усе це підтверджувало для середньовічних японців правдивість буддійських доктрин плинності *мудзььо* (無常) і «останніх часів» *манпо* (末法).

Визначено особливості самітництва як трансгресивної практики: самітництво пропонує вихід за загальноприйняті соціальні обмеження та водночас є способом зберегти ці обмеження. Формування й поширення самітницької літератури з часом нормалізувало практику самітництва, перетворило його на естетичний принцип і зразок для літератури й мистецтва подальших епох. Шлях перетворення від трансгресивності самітництва до його «канонізації» в японській літературі можна поділити на три етапи: а) ранній період зображення теми самітництва в літературі доби Нара та Хейан; б) період появи й поширення самітницької літератури в середні віки (Камакура й Муромачі); в) період «пост-самітницької» літератури (Адзучі-Момояма та Едо).

Аналіз висвітлення самітницької тематики в японській літературі періодів Нара та Хейан дав змогу зробити висновок про половинчасте сприйняття даної теми тогочасною аристократією. З одного боку, усамітнення було загальноприйнятим способом періодичного духовного очищення, тимчасового відпочинку від стресів придворного життя чи втечі від проблем. З іншого боку, перманентний відхід від світу, тобто постриг у монахи, вважався кроком надто кардинальним і розцінювався як крайнощі.

З'ясовано основні суперечності у визначеннях та наповненні феномену «самітницької літератури» серед сучасних дослідників: існують «широкий» і «вузький» варіанти визначення самітницької літератури. За «широким» визначенням, усі твори, написані самітниками, належать до самітницької літератури. За «вузьким» визначенням, твори мають бути не лише написані самітниками, але й відображати безпосередній самітницький досвід, думки й почуття автора.

На основі аналізу матеріалу сформульовані наступні ознаки напряму самітницької літератури: 1) автори є самітниками; 2) вони описують власний досвід самітництва, свої думки й почуття на цю тему; 3) їхній досвід усамітнення є тривалим у часі; 4) цей досвід є центральною темою та/або лейтмотивом усього твору; 5) в тексті виражено прагнення автора до усамітнення та описано переваги й принади самітництва на власному досвіді; 6) протиставлення ідеалу самітництва та гріховного світу, критика тодішнього суспільства; 7) наводяться причини/підстави до усамітнення автора або ж аргументи, які мають спонукати інших людей; 8) висока критичність як до світу загалом, так і до самих себе та власного самітницького досвіду; 9) інтертекстуальність: твори покликаються одне на одного, формуючи спільний простір співіснування самітницьких ідей; 10) часова обмеженість: ядром канону є саме твори періодів кінця Хейан, Камакура та Муромачі.

Укладено новий список творів та авторів-представників напряму самітницької літератури, до якого належать: Сайгьо – більшість віршів, особливо зі збірки «Санкашю» та частково «Шінкокіншю»; Камо-но Чьомей – «Ходжьокі»; Нідзьо – «Товадзугатарі»; Кенко-хоші – «Цуредзурегуса»; поети *ренга* доби Муромачі – Гусай, Нідзьо Йошімото, Шінкей, Согі, а також їхні учні. Безпосереднім попередником може вважатися «Чітейкі» Ясутане, а також вірші поетів пізнього Хейан, таких як Дзякудзен і Ноін. Прослідковано подальші тенденції розвитку самітницької тематики та естетики після доби середньовіччя: послідовниками напряму самітницької літератури можуть вважатися декілька поетів та письменників пізніших епох, в першу чергу поет доби Едо Мацуо Башьо.

Результати й висновки дисертаційної роботи можуть бути використані у підручниках з теорії літератури, курсах лекцій, а також при доборі текстів для хрестоматій середньовічної літератури Японії, що має допомогти зокрема в підготовці навчальних матеріалів для учнів та студентів, які вивчають зарубіжну літературу, японську літературу й мистецтво, а також релігієзнавство. Результати дослідження, зокрема розроблені критерії самітницької літератури, можуть стати основою для подальшого вивчення й розширення теми самітницької літератури та включення нових творів до напрямку.

Ключові слова: японська література, самітництво, самітницька література, японська мова, переклад, перекладацькі трансформації, жіночі щоденники, японська філософія, буддизм, конфуціанство, даосизм, *сабі*, *ютен*, трансгресія.

ABSTRACT

Balykova N. S. Japanese recluse literature: A path from transgression to literary canon. – PhD dissertation manuscript.

Thesis for obtaining a Doctor of Philosophy degree, majoring in 035 – Philology. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2023. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, 2023.

This thesis is focused on the topic of Japanese recluse literature – a unique literary movement of the medieval period which thrived during the late Heian period (794-1185), Kamakura period (1185-1333), and Muromachi period (1336-1573). This movement combines poetry and prose whose authors were recluses and whose main focus was on the reclusive experience of its authors.

The research material is represented by the following literary texts: Chinese-language *kanshi* poems and Japanese-language *waka* poems from various collections of the Nara and Heian periods; poetry of Saigyō (especially from the *Sankashū* and the *Shinkokinshū*); Heian period *monogatari* prose (*Taketori-monogatari*, *Ise-monogatari*, *Genji-monogatari*), Heian period *nikki* and *zuihitsu* literature (*Kagerō nikki*, *Murasaki shikibu nikki*, *Makura no soshi*, *Chiteiki*), Kamakura period *nikki* and *zuihitsu* (*Hojoki*, *Towazugatari*, *Tsurezuregusa*), the *setsuwa* collection *Hosshinshū*, Muromachi period *renga* poetry and theoretical treatises on *renga* poetry.

The thesis consists of the introduction, three chapters, conclusions, the list of references, and the appendices. The first chapter focuses on the basic issues related to the phenomenon of reclusion: the definition of different Japanese and Ukrainian terms for reclusion, analysis of reasons for the spread of the practice of reclusion in ancient and medieval Japan, consideration of reclusion as a transgressive practice. The second chapter focuses on the emergence of the topic of reclusion in Japanese literature and its gradual development during the Nara and Heian periods. The third chapter is devoted to the issues of defining and describing the phenomenon of recluse literature in Japan.

For the first time in the field of Japanese studies in Ukraine, this thesis systematically describes the phenomenon of Japanese recluse literature, as well as the topic of reclusion in Japanese literature in general, formulates the main characteristics and principles of this literary movement, and compiles a list of representative works.

The conceptual apparatus of reclusion and recluse literature is established: the main contemporary Japanese terms for reclusion and recluses are *tonsei* (遁世), *inton* (隱遁), and *inja* (隱者); it is appropriate to translate them with the Ukrainian terms “самітництво” (reclusion), “самітники” (recluses) and “усамітнення” (seclusion, secluding oneself). The main term for recluses in our time is *inja* (隱者), but during the Middle Ages the more universal concept was *tonseisha* (遁世者). The modern interpretation of reclusion as a complete withdrawal from society does not coincide with the medieval one, as then complete withdrawal was not considered mandatory, and monks living in large monasteries could also be considered recluses. The theoretical basis for the broader definition of reclusion is formed by the Chinese Confucian ideas of the “recluse at court” and the Buddhist ideas of non-duality of the mundane and the sacred.

Modern Japanese researchers offer different classifications of recluses by method, place, and reason for their seclusion. These classifications often conflict with each other. After analyzing several classifications, we singled out the most important ones, according to which there is a difference between monks in monasteries (*shukke* 出家, *so* 僧) and people who avoided monasteries, seeking even greater solitude (*tonseisha* 遁世者, *intonsha* 隱遁者, *hijiri* 聖). Among the latter, a subtype of “aesthete-recluses” *suki-no tonseisha* (数奇の遁世者), who devoted their life to arts and literature, stands out.

It was found that the spread of the practice of reclusion and the appearance of recluse literature was facilitated by a unique combination of religious and philosophical teachings

in Japan, where the first foundations were laid by Confucianism, Taoism and local beliefs, but the main influence was made by Buddhism of various schools, as well as syncretic religions based on Buddhism, like the Shugendo mountain recluse movement. The social and political upheavals of the end of the Heian period (794–1185) and the beginning of the Kamakura period (1185–1333) also had a great influence on the spread of the desire for seclusion: the introduction of the *insei* rule (院政), the Hogen rebellion (1156) and Heiji rebellion (1160), the Gempei War (1180-1185), the seizure of power by the Minamoto military clan and the formation of the *bakufu* military government (1185-1192), natural disasters, external threats – all of this confirmed for the medieval Japanese the truth of the Buddhist doctrines of *mujo* (無常, impermanence of life) and *mappo* (末法, “the end of the Law”, the end times).

The peculiarities of seclusion as a transgressive practice are clarified: seclusion offers a way out of generally accepted social restrictions and at the same time is a way to preserve those restrictions. The formation and spread of recluse literature over time normalized the practice of seclusion, turned it into an aesthetic principle and a model for the literature and art of later eras. The path of transformation from the transgressiveness of seclusion to its “canonization” in Japanese literature can be divided into three stages: a) the early period of depiction of the theme of seclusion in the literature of Nara and Heian eras; b) the period of emergence and spread of recluse literature in the Middle Ages (Kamakura and Muromachi); c) the period of "post-recluse" literature (Azuchi-Momoyama and Edo).

The analysis of the coverage of the topic of seclusion in Japanese literature of the Nara and Heian periods allows to draw a conclusion about the half-hearted nature of perception of seclusion by the aristocracy of the time. On the one hand, seclusion was a generally accepted way of periodic spiritual cleansing, temporary rest from the stresses of court life, or escape from different problems. On the other hand, a permanent departure from the world, i.e. becoming a monk, was considered too drastic a step and was regarded as extreme.

The main contradictions in the definitions of “recluse literature” among modern researchers have been clarified: there are “broad” and “narrow” versions of the definition of recluse literature. According to the “broad” definition, all works written by recluses belong to recluse literature. According to the “narrow” definition, the works should not only be written by recluses, but also reflect the direct reclusive experience, thoughts and feelings of the author.

Based on the analysis of the material, the following characteristics of recluse literature were formulated: 1) the authors are recluses; 2) they describe their own experience of reclusion, their thoughts and feelings on this topic; 3) their experience of reclusion is long and/or permanent; 4) this experience is the central theme and/or leitmotif of the entire work; 5) the text expresses the author’s desire for seclusion and describes the advantages and charms of reclusion based on his or her own experience; 6) there exists a contrast between the ideal of reclusion and the sinful world, the author criticises the society of the time; 7) the reasons for the author’s reclusion or arguments that should motivate other people are given; 8) highly critical stance both towards the world in general and towards oneself and one’s own reclusive experience; 9) intertextuality: the literary works address each other, forming a common space for the coexistence of reclusive ideas; 10) temporal limitation: the movement is limited to late Heian, Kamakura, and Muromachi periods.

A new list of texts and authors that are representatives of recluse literature has been compiled, which includes: Saigyō – most of the poems, especially from the collection *Sankashū* and partially *Shinkokinshū*; Kamo-no Chomei – *Hojoki*; Nijo – *Towazugatari*; Kenko-hoshi – *Tsurezuregusa*; *renga* poets of the Muromachi era – Gusai, Nijo Yoshimoto, Shinkei, Sogi, as well as their students. Yasutane’s *Chiteiki*, as well as poems by late Heian poets such as Gyakuzen and Noin, can be considered immediate predecessors. Further trends in the development of recluse topics and aesthetics after the Middle Ages are traced: several poets and writers of the later eras can be considered followers of the movement of recluse literature, primarily the poet of the Edo period Matsuo Bashō.

The results and conclusions of the dissertation can be used in textbooks on literary theory, in lecture courses, as well as in the selection of texts for anthologies of medieval Japanese literature, which should help, in particular, in the preparation of educational materials for students who study foreign literature, Japanese literature and art, as well as religious studies. The results of the research, especially the criteria developed for recluse literature, can become the basis for further study and expansion of the topic of recluse literature and the inclusion of new works into the movement.

Key words: Japanese literature, reclusion, recluse literature, Japanese language, translation, translation transformations, women's diaries, Japanese philosophy, Buddhism, Confucianism, Taoism, *sabi*, *yugen*, transgression.